

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Russologica IV (2011)

Agnieszka Pukowska

Słownictwo prawne XV-wiecznej Księgi Kormczej z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przewinienia i kary

Rękopis cerkiewnosłowiańskiej Księgi Kormczej, z której zaczerpnięty został materiał badawczy do poniższych rozważań, znajduje się obecnie w Bibliotece Jagiellońskiej [BJ] pod sygnaturą Przyb. 71/1952. Rosyjscy badacze: Aleksander Rogow (Porow 1969: 158) i Jarosław Szczapow (Щапов 1976: 36), którzy mieli okazję zapoznać się z zabytkiem datują go na drugą połowę XV wieku. Księga pochodzi prawdopodobnie z ziemi kijowskiej (analiza językowa, głównie leksykalna, ma na celu m. in. potwierdzenie tego faktu) i nie została dotąd zbadana od strony językowej.

Księga Kormcza jest zbiorem przepisów prawa kościelnego i świeckiego. Nazwa jej stanowi słowiański odpowiednik greckiego słowa *nomokanon* (νόμοι – prawo państwowe, κάνονες – prawo kościelne). Pierwszy nomokanon (zatytułowany: Συναγωγή) został zestawiony około r. 550 przez Jana Scholastyka z Antiochii. Zawierał on przepisy bizantyjskiego prawa kościelnego do soboru w Chalcedonie (451 r.) oraz odpowiednie przepisy prawa państwowego. Kodeks ten był następnie uzupełniany kolejnymi przepisami, przeredagowywany i opatrywany komentarzami.

Na Rusi Księga Kormcza oficjalnie pojawiła się w 1262 roku. Na prośbę metropolity Cyryla II sprowadzono ją z Serbii, gdzie istniał już słowiański przekład nomokanonu dokonany na początku XIII w. przez arcybiskupa Kościoła serbskiego św. Sawę. Kormcza ze zbiorów BJ jest przykładem nietypowej redakcji opartej na serbskiej kormczy św. Sawy, tyle, że z oryginalnie przeorganizowanym materiałem kanonicznym i kilkoma staroruskimi dodatkami i dokumentami (Stradomski 2007: 207). Szczególnie interesujące z uwagi na użyte słownictwo prawne okazały się: przywilej króla Kazimierza Jagiellończyka z 1457 roku wydany w Wilnie oraz niewielki zbiór przepisów prawa – głównie karnego – Kazimierza Jagiellończyka z 1468 roku – umieszczone w rękopisie. W literaturze przedmiotu ten ostatni zbiór zwany jest z reguły *Sudiebnikiem Kazimierza*, chociaż w tekście jedynym określeniem charakteru tego dokumentu jest wyraz *list*. Sudiebnik znany jest z trzech zachowanych odpisów, które weszły w skład rękopisów wschodniosłowiańskich. Wszystkie znane kopie są bliskie sobie pod względem chronologicznym i powstały niewiele później aniżeli dokument oryginalny. Nie ma między nimi zasadniczych różnic tekstowych

(Старостина 1976: 96). Ten niewielki, ale przecież ważny zabytek nie doczekał się jeszcze naukowego wydania. Badania nad nim prowadzili głównie historycy i historycy prawa. Obszerną bibliografię i stan badań na temat *Sudiebnika Kazimierza* przedstawia w swoich pracach I.P. Starostina. Przytacza ona różne opinie badaczy, którzy starali się określić charakter tego zabytku i rolę, jaką odegrał on w historii prawa litewskiego. Niektórzy uznawali go za statut białoruski, inni za próbę rejestracji litewskich obyczajów; uważano, że był pierwszą próbą kodyfikacji prawa w całym Księstwie Litewskim i ogólnonarodowym kodeksem, lub przeciwnie, że był to dokument obowiązujący jedynie na terenach Litwy właściwej (Старостина 1976: 94–97). Według I.P. Starostiny ostatnia opinia wydaje się w literaturze tematu najlepiej argumentowana m.in. w przytaczanych przez nią pracach M.K. Ljubawskiego (1893), F.I. Leontowicza (1910), I.I. Lappo (1938) (Старостина 1976: 97).

Przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1457 r. i jego *Sudiebnik* z 1468 r. wchodzi w skład Księgi Kormczej jako karty dodane. Ich język – bliski dawnemu językowi białoruskiemu, różni się znacznie od języka pozostałej, zasadniczej części *Kormczy*, która napisana została językiem cerkiewnosłowiańskim redakcji ruskiej. Dokumenty te są ściśle związane z historią i kulturą Wielkiego Księstwa Litewskiego [WXL]. Odzwierciedlają pierwsze próby kodyfikowania prawa, kontynuowane następnie na skalę ogólnopaństwową.

Nierozstrzygniętą przez badaczy pozostaje kwestia nazwy dla języka kancelarii wielkoksiążęcej, języka Statutów litewskich i *Metryki litewskiej* oraz zagadnienie, czy był to jedynie język kancelaryjny, czy posługiwano się nim również w życiu społecznym WXL, czyli przede wszystkim na posiedzeniach Rady Panów, Sejmów czy podczas rozpraw sądowych. W niniejszej pracy używać będziemy, za S. Lazutką, terminu dawny język białoruski. Użytkownicy tego języka określali go zazwyczaj mianem „ruski”, rzadziej „litewski”; późniejsi badacze dodawali „staroruski”, ale jest to określenie nieściśle, gdyż taką samą nazwę odnosi się do języka Państwa Moskiewskiego, a następnie Carstwa Rosyjskiego XV–XVII wieku. Ten ostatni język miał niewiele wspólnego z językiem kancelarii książęcej WXL. Nie chodzi też język „litewski” czy „ukraiński”, gdyż piśmiennictwo w tym ostatnim zaczynało się wówczas dopiero kształtować (Lazutka 1997: 29).

Dawny język białoruski zachowywał tradycję pisowni cerkiewnosłowiańskiej. Podłoże dialektalne dlań stanowiły gwary białoruskie: za czasów Kazimierza Jagiellończyka gwary okolic Nowogródka i Grodna, za czasów Aleksandra język ten nabierał cech północnych okolic Wilna, a następnie cech gwar położonych dalej na północny-wschód – ziemi połockiej i witebskiej (Lizisowa 2000: 38). M.T. Lizisowa określa etniczny charakter tego języka jako mieszany, ponieważ kształtował się on pod wpływem różnych języków w związku z długimi i bliskimi kontaktami ludności wielu grup etnicznych.

Poniżej rozpatrzemy leksykę dotyczącą prawa własności, które było jedną z najważniejszych kwestii epoki feudalnej. Zatem głównym przewinieniem była kradzież, a kary za jej dokonanie – różnorodne: od kar pieniężnych po karę śmierci przez powieszenie. W *Sudiebniku Kazimierza* zasadniczym *novum* jest ograniczenie odpowiedzialności grupowej i indywidualizacja kary. Ponadto uregulowana została kwestia zwrotu skradzionej rzeczy, jeśli ta została odzyskana: skradziona rzecz zostaje oddana do dworu, jeśli złodziej może zapłacić poszkodowanemu jej

równowartość; skradziona rzecz zostaje zwrócona poszkodowanemu w przypadku braku środków na zapłacenie rekompensaty przez złodzieja. O indywidualnej odpowiedzialności za przestępstwo mówi również przywilej z 1457 r.: winnym jest ten, który dokonał przestępstwa, nie zaś ktoś inny, chyba że także brałby udział w przestępstwie.

Przepisy prawne zamieszczone w przywileju Kazimierza Jagiellończyka i jego Sudiebniku posiadają formę okresów warunkowych: „jeżeli..., to...”, w których po wyszczególnieniu przewinienia wymieniana jest ustalona przez prawodawcę za ten czyn sankcja. Formuła taka była zgodna z wymogami i tradycjami najstarszych kodeksów ruskich (Lenkiewicz 1986: 43).

Nazwami ogólnymi dla określenia przestępstwa są w omawianych tekstach wyrazy: *krivda*, *prostupok*:

„ули//ж/ бы право ѿ пана которому/ж/ то/т/ по/д/данъ которыи кривдѣ вчинни/л/”

„ули/ж/ бы бы/ст/ причастни/к/ тоє простѣпкы”, „имаю/т/ быти казнены ... по/д/ лѣгъ и/х/ великости простѣпокъ”.

Wyraz *vina* (obok: *obida*, *lixoje dělo*) – powszechnie używany jako ogólne określenie przestępstwa w zabytkach staroruskich – w badanym materiale występuje jedynie w znaczeniu ‘opłata, grzywna za dane przewinienie’.

Ogólnym określeniem przestępcy są w badanym materiale wyrazy *vinovatecъ* – polskie *winowajca*, nomen agentis od czasownika *winovać kogo* – ‘obwiniać kogo’, dawniej *winowaciec* – ‘ten kto przekracza prawo świeckie lub nie stosuje się do nakazów i zakazów religijnych’ [Sstp, t. 10: 233], jak również *vinovatyj* także w krótkiej formie – *vinovatъ*.

Na określenie czynności związanej z zawłaszczeniem czyjegoś mienia używa się w badanym tekście jedynie czasownika *krasti* (również w aspekcie dokonanym z przedrostkiem u-, w- oraz jako iterativum: *kradywati*). Jest to wyraz ogólnosłowiański, który, jako czasownik przechodni, we wszystkich językach słowiańskich posiada znaczenie ‘kraść, zabierać coś komuś po kryjomu’. Przypuszczenie, że jest to jego znaczenie wtórne potwierdza fakt, że czasownik zwrotny **krasti sę* jest czasownikiem ruchu i oznacza ‘iść, poruszać się po cichu, aby pozostać niezauważonym’ (ESSJ, t. 12: 103, **krasti/sę/*).

Określenia *tatъba* i *złodějstvo*, stosowane w badanym zabytku wymiennie, odnoszą się do przestępstwa polegającego na przejęciu cudzej własności bez użycia przemocy:

„ино за первѣю е/го/ та/т/бѣ виною казнити”,

„а уколица боуде/т/ на не/го/ перво/го/ злѣдѣства не вѣ..ти”

W zabytkach staroruskich w tym znaczeniu najczęściej używany był wyraz *tatъba* (Lenkiewicz 1986: 56), a wyraz *tatъ* był ogólnie przyjętym określeniem złodzieja, które od XVII w. zaczęto stopniowo zastępować wyrazem *vor*. Composita *złodějъ* i *złodějstvo* zarejestrowane zostały już w najstarszych zabytkach kanonu języka starosłowiańskiego. *Złodějъ* oznacza człowieka, który czyni zło, przestępcę

(SJS, t. I: 686); *złodějstvo* natomiast ‘nikczemność, obrzydliwość, przestępstwo’ (SJS, t. I: 686) podobnie jak *złodějanie* ‘czynienie zła, nikczemność, przestępstwo, zbrodnia’ (SJS, t. I: 687). Wyrazy te ze swoimi pierwotnymi znaczeniami zachowały się do dziś, w większym lub mniejszym zakresie, w językach wschodniosłowiańskich. W języku polskim dokonała się w tym zakresie zmiana znaczenia. Jak pisze Linde: „polski wyraz złodziej pokazuje, jak u przodków naszych, zamknięcia mało używających, największym występkiem była kradzież” [Linde 1860, t. IV: 1080, ZŁODZIEJ]. Słownik języka staroukraińskiego rejestruje wszystkie cztery omawiane wyrazy, z tym że wyraz *złodějstvo* w znaczeniu ‘kradzież’ i *złodějъ* w znaczeniu ‘złodziej’ występują tu dużo częściej niż wyrazy *tatъba* i *tatъ*.

Kara za kradzież była bardzo surowa, gdyż w ówczesnym pojęciu było to bardzo ciężkie przewinienie. Złodziej, którego złapano z dowodem winy był skazywany na śmierć przez powieszenie. Istniały pewne okoliczności łagodzące karę, na przykład fakt, że dany człowiek ukradł po raz pierwszy, lub że wartość ukradzonej rzeczy była niewielka. W tekście, w odniesieniu do powyższej kary, używany jest czasownik *wieszać* – ogólnosłowiański wyraz pochodzący od psł. **věšjati* ‘wieszać, zawieszać, czas. wielokrotny od psł. *věsiti* ‘zawiesić powiesić’ [SEJP Boryś 2005: 696]. Zastanawia jednak fakt, że praktycznie w każdym kolejnym użyciu czasownik ten ma nieco inną postać: *uzvesiti/ uzvēsiti, vzvesiti/ vōzvēsiti, ovēsiti, vēšati*, przy czym *vzvesiti* i *ovēsiti* nie zostały odnotowane w żadnym z wymienionych słowników: Sstp, SRJ XI–XVII, SSM XIV–XV. Ten rodzaj kary w Sudiebniku określa się również wyrażeniami przyimkowymi: *na šiběnicu, na oběšenije*:

„ИНО ЖЕНОЮ А ДѢТМИ ЗАПЛАТИТИ А САМО/ГО/ НА ШИБѢНИЦѢ”,
 „А ЗЛОДѢ НА ОБѢШЕНІЕ”

Szubienica jest wyrazem używanym od XV w. (stp. XV–XVI też *szybienica*) posiadającym podobne brzmienie we wszystkich językach zachodniosłowiańskich, w ukraińskim, w białoruskim [SEJP Boryś, 2005: 608] oraz w południowych i zachodnich gwarach pskowskich [Dahl 1908, t. IV: 1431]. W staroruskim i rosyjskim odpowiadają mu leksemy *visielnica* i *visielica*. *Szubienica* pochodzi zapewne od psł. czasownika **šibiti* (imiesłów: *šibenъ*) – ‘smagać czymś elastycznym, chłostać, bić’. Pierwotnie mogło to być miejsce wymierzania chłosty, kar cielesnych, do których zaliczono również wieszanie przestępcy. Z czasem ukształtowało się nowe znaczenie: ‘urządzenie do wymierzania kary śmierci’. Zamiana *szy->szu-* w języku polskim jest niejasna [dalej: SEJP Boryś 2005: 608]. Wyrazu *oběšenije* nie rejestruje żaden ze słowników: Sstp, SRJ XI–XVII, SSM XIV–XV.

Powieszenie było równoznaczne z użytym w tekście wyrażeniem *kazniti smertnoju ranoju*. Lżejszą karą było poświadczone w tekście: *kazniti probiti* (w innym odpisie zabytku: *probiti i kazniti* – Daniłowicz 1826: 12):

„А ПАРОВКА КАЗНИТИ ПРОБИТИ. А БОУДЕ/Т/ ЛИ ЧАСТО КРАСТИ ПОСЛѢ ТОГО ... ПАРО/Б/КА ОБѢСИТИ”.

W tym przypadku nie chodzi na pewno o wymierzenie kary śmierci, ale o zastosowanie kary chłosty.

Wyraz *kaznʹ* był używany w języku staroruskim jako synonim wyrazu *nakazanie* i był ogólną nazwą dla pojęcia kary:

„всмотревъ того какою казнїю казнити”

Karę śmierci oznaczał on jedynie w połączeniu z przydawką *smiertnaja* (Lenkiewicz Z., 1986: 75). W dawnym języku białoruskim *kaznʹ* oznaczała także więzienie, ciemnicę (ESSJ, t. 9: 172) i w takim znaczeniu została użyta w badanym zabytku jeden raz:

„вса/д/ти єго в казнѣ и держати”.

Oprócz kar polegających na odosobnieniu przestępcy oraz kar cielesnych istniały też kary materialne. W okresie staropolskim *wina* było podstawowym określeniem kary pieniężnej i opłaty sądowej za przewinienie. Później określenie *wina* zastąpione zostało terminem *grzywna*. (Zajda 1990: 165). W tekście Sudiebnika i Przywileju Kazimierza zaświadczone zostały następujące określenia kar pieniężnych: *vina*, *tatʹba*, *istinna*:

„за первѣю є/го/ та/т/бѣ виною казнити”,
 „а боудѣ/т/ перво оукра/л/ ... ино ємѹ платити истцѣ татѣѣ и винѣ”,
 „боудѣ/т/ ли ємѣ чи/м/ заплатити ино заплатити истиннѣ”.

Oprócz wymienionych form rekompensaty złodziej mógł zapłacić *domovymi rečmi* inaczej: *domowymi statky*, czyli tym, co wchodziło w skład inwentarza. W ramach zadośćuczynienia poszkodowany mógł otrzymać żonę złodzieja wraz z dziećmi (jeśli wiedzieli oni o przestępstwie), a te mogły się następnie wykupić z niewoli lub zostać wykupione przez swojego pana.

Analizowany materiał pokazuje, że słownictwo prawne związane z kradzieżą i karą za to przestępstwo, miało charakter ogólnosłowiański, ale w niektórych przypadkach typu: *šiběnica*, *zʹlodějstvo*, *zʹloděj*, *vina* (w znaczeniu kara pieniężna) ulegało ono wpływowi zachodniosłowiańskim. W zabytku użyto też kilku wyrazów, których nie odnotowują słowniki języka staropolskiego, staroruskiego i staroukraińskiego, jak chociażby: *oběšenije*, *vzvesiti*, *ověsiti*.

Literatura

- Bardach J., 1970, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*, Warszawa.
- Bednarczuk L., 1999, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
- Daniłowicz I.N., 1826, *Statut Kazimierza Jagiellończyka*, Wilno.
- Lazutka S., 1997, *Język Statutów litewskich i Metryki litewskiej*, „Lithuania”, nr 1/2 (22/23), s. 27–33.
- Lenkiewicz Z., 1986, *Słownictwo prawno-administracyjne w rosyjskich zabytkach piśmiennictwa kancelaryjnego XVI-XVII w.*, „Monografie Slawistyczne” 51, PAN.
- Lizisowa M.T., 2000, *Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawno-sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku*, Kraków.

- Lizisowa M.T., 1988, *Charakter regionalizmów w polskim języku kancelaryjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i XVII w.*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa.
- Smułkowa E., 1988, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa.
- Stradomski J., 2007, *Pierwiastek południowosłowiański w XV-wiecznych zabytkach prawnych Cerkwi prawosławnej w zbiorach rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, Białystok, s. 197–210.
- Szczepanowska I., 2004, *Język prawny I Rzeczypospolitej w „Zbiorze praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego*, cz. I: *Pojęcia prawne*, Białystok.
- Zajda A., 1990, *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500)*, Kraków.

- Рогов А.И., 1969, *Кирилические рукописи в книгохранилищах Польши*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. XIV, Warszaw–Poznań, s. 153–167.
- Старостина И.П., 1976, *О месте Судебника Казимира 1468 г. в праве Великого княжества Литовского*, [в:] *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.*, Москва, s. 94–113.
- Старостина И.П., 1979, *Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском*, [в:] *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв.*, Москва, s. 118–134.
- Щапов Я.Н., 1976, *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, Москва.

Słowniki

- SEJP Boryś – Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner – Brückner A., 1996, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. VII, Warszawa.
- SJS – *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae Palaeoslovenicae*, 1966–1997, t. I–IV, Praha.
- Linde – *Słownik języka polskiego*, 1854–1860, t. I–VI, przez M. Samuela Bogumiła Linde, Lwów.
- Dorosz. – *Słownik języka polskiego*, 1958–1968, t. I–X, redaktor naczelny W. Doroszewski, Warszawa.
- Sstp – *Słownik staropolski*, 1953–1995, t. I–XI, Wrocław–Kraków–Warszawa.
- Wielki słownik rosyjsko-polski*, 2004, t. I–II, A. Mirowicz, I. Dulewiczowa, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Большой толковый словарь русского языка*, ред. С.А. Кузнецов, Санкт-Петербург 2006.
- Prieobr. – Преображенский А.Г., 1959, *Этимологический словарь русского языка*, t. 1–2, Москва.
- SRJ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, выпуск I–XXIII, под ред. Г.А. Богатовой, Москва 1975–.
- SSM XIV–XV – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, t. 1–2, Київ 1977–1978.
- Словник української мови*, t. 1–11, Київ 1970–1980.
- Dahl – *Толковый словарь живого великорусского языка*, В. Даль, т. I–IV, С. Петербург–Москва 1904–1908.
- ESSJ – *Этимологический словарь славянских языков*, под редакцией О.Н. Трубачева, выпуск 1–(35)–, Москва 1974–.

Юридическая лексика в Кормчей книге XV века с территории Великого литовского княжества. Преступления и наказания

Резюме

В настоящей статье проводится анализ юридической лексики, относящейся к праву собственности, избранной из двух документов: привилегии Казимира Ягеллончика от 1457 года и его Судебника от 1468 г. Эти два документа, написаны на старобелорусском языке и добавлены, вместе с другими древнерусскими текстами, к Кормчей книге XV века. Рукопись этой книги находится в Ягеллонской библиотеке. Это нетипичный пример церковнославянской кормчей, основанной на сербском изводе, но со своеобразно реорганизованной канонической частью.

Анализируемый материал сопоставляется с материалом древнерусского, древнеукраинского и древнепольского словарей, а также с древнерусской и древнепольской юридической лексикой, разработанной поочередно: З. Ленкевичем и А. Зайдой, в выше указанных монографиях.